

Ozsváth Imola

A szórványosodás motívumai egy élettörténetben

Ebben a tanulmányban a szórványban való lehetséges beszédmódokat vizsgálom¹ egy dél-erdélyi szórványtelepülés naiv művészenek élettörténetét véve alapul. Arra vagyok kíváncsi, hogyan beszél önmagáról, hogyan konstruálja meg önmagát szövegben egy szórványban élő ember, egy szórványban élő naiv művész. Milyen „történetek”, latens szövegek² alakítják élettörténetét, milyen történeteket tart fontosnak elmondani életéből, milyen történetek révén szervezi identitását. Megjelennek-e spon-tánul, és ha igen, hogyan jelennek meg a szórványosodás motívumai egy élettörténeten belül, mennyire jelent problémát, nehézséget az egyén számára szórványban élni. E kérdésfeltevés előzménye egy családszerkezet-kutatás, melyet elsőéves egyetemista koromban végeztem a vizsgált dél-erdélyi településen. Ezzel kezdődött az én történetem.³

Bevezetés⁴

1999 nyarán két néprajzos társammal a Kriza János Néprajzi Társaság megbízásából érkeztünk Halmágyra, egy Fogaras melletti kis településre azzal a céllal, hogy adatokat gyűjtsünk e szórványban élő falu jelenbeli helyzetéről, lakosságszerkezetének alakulásáról.⁵ Ennek érdekében előre elkészített, nyomtatott családlapokat, kérdőíveket vittünk magunkkal,

1 Jelen dolgozat készülő magiszteri vizsgadolgozatom egyik részfejezete, itt csupán egy lehetséges beszédmódról beszélek részletesebben.

2 Jumij Lotman szerint a szöveg fogalmában benne foglaltatik a tudatos elgondoltság mozzanata, mely egyfajta bekódoltságot jelent. A kód megléte mintegy előzményként tételeződik, és a kódszöveg szövegnek (a szövegben elmondott történetnek) tekintendő. (Lotman 1994. 62.)

3 Paul Atkinson szerint az etnográfus története (felismeréseinek megszületése, megvilágosodásának folyamata) beleíródik az etnográfiai szövegbe a terepen megfigyelt események mellett. Az etnográfus meséje egy, az etnográfiai szöveg által sugalmazott és az olvasás során rekonstruálható „történetek” közül. (Lásd Atkinson 1999. 123.)

4 A következőkben arról írok röviden, hogy hogyan kerültem kapcsolatba a vizsgált településen élő naiv művésszel, milyenek azok az emberek, akik között él, és hogy azok mit gondolnak róla. Mindezek leírását azért tartom nélkülözhetetlennek, mert meghatározhatják az élettörténet beszédmódját.

5 Az általunk végzett vizsgálódás egy nagyobb kutatástömbbe tartozik bele, mely a mezőségi, valamint dél-erdélyi szórványtelepülések családszerkezeti vizsgálatát célozza meg.

melyeket minden házhoz betérve, a családtagok segítségével kitöltöttünk, valamint megvizsgáltuk a rendelkezésünkre álló egyházi anyakönyveket. Egy teljes hét alatt sikerült végigjárni a falut, több-kevesebb sikerrel, ugyanis néhol a falubeliek bizalmatlansága akadályozta munkánkat.⁶

A családlapok kitöltése jelentett nagyobb megpróbáltatást, mivel minden egyes háznál el kellett mondanunk, hogy kik vagyunk, és mit szeretnénk, annak ellenére, hogy faluba érkezésünk után pár órával már mindenki tudott rólunk. Voltak, akiknek bizonygatnunk kellett, hogy nem a *párttól* vagyunk, és hogy az általunk gyűjtött anyag egy kolozsvári néprajzi intézet adattárába kerül, és nem fogjuk felhasználni senki ellen. Mások meg fizetni akartak nekünk, amiért végre valaki foglalkozik az „elhagyott” falujukkal, és legalább megszámoljuk őket. A falu tanácsosa még arra is megkért, hogy amikor összesítettük az adatokat, küldjük el neki, hogy legyen a tanácsnak egy nyilvántartása a faluról. Egy, a faluból elszármazó értelmiségi meg különböző pályázatok írásakor szerette volna hasznosítani az általunk gyűjtött anyagot. Mindezt, hogy különböző emberek hogyan viszonyultak a mi munkánkhöz, fontosnak tartom elmondani, mert dolgozatom további részében, a szórványosodás motívumainak vizsgálata során fontos szempont lehet.

Történetemet ott folytatom, hogy Halmágyra való sorozatos visszatéréseim során kapcsolatba kerültem egy nem mindennapi személlyel, a falu naiv művészeivel, akit környezete marginalizál, elmarasztaló véleménnyel van róla. Kíváncsi lettem arra, hogyan beszél ez az asszony önmagáról, és ő hogyan látja környezetét. Ez a kíváncsiság újabb felfedezőútra⁷ indított.

2001 nyarán egy hetet töltöttem a vizsgált településen, fotóztam, és interjúkat készítettem a falubeliekkel. Ottlétem alatt többször betértem A. E.-hez, a falu naiv művészehez, aki örömezt mutogatta végig festményeit. Egy alkalommal megkért, hogy egyszer jöjjenek vissza hozzá, amikor nem lesz ennyi dolga (ugyanis a festés mellett a zöldségeskertben dolgozott, hogy megtermelje télire a mindennapi betevőt), és hallgassam végig az ő történetét. Ugyanazon év telén vissza is mentem Halmágyra, hogy felvegyem A. E. élettörténetét. Szállásadóm, mikor látta, hogy naponta reggel betérek E. nénihez, és egész estig ott ülök, igencsak figyelmeztetett, hogy

6 Bizalmatlanságot a román pásztorcsaládok részéről tapasztaltunk, akik nehezen értették meg, hogy mi célból kellene nekünk ezek az adatok, valamint a cigányság részéről, akik csak annyit voltak hajlandók közölni, hogy hány személy él a vizsgált házszám alatt.

7 Az etnográfus felfedezőútja és önmegismerése egy személyiségfejlődésről szóló beszámolóvá áll össze. Jellemző mozzanatai: a keresésre indulás, az egyfajta kutatást, kalandot és felfedezést magába foglaló utazás; a felfedezés folyamán a kívülállóból „bennfentessé”, „ottanivá” válik stb. (Lásd Atkinson 1993. 123.)

vigyázzak, mert E. néni sok mindent mond, és fele se igaz. Azzal néhány idősebb falutársa nevét és házszámát diktálta le nekem, hogy azokhoz menjek, ha igazat akarok hallani a falu történetéről. Természetesen az ajánlott személyekhez is ellátogattam⁸, de az estéket mindig A. E.-nél töltöttem, és rögzítettem visszaemlékezéseit. Kilenc hangszalagnyi anyag gyűlt össze tőle pár nap alatt, anélkül, hogy én kérdéseimmel közbeszóltam volna.

Végül 2002 tavaszán a Kriza János Néprajzi Társaságnál kiállítottuk A. E. munkáit. A tárlat szervezése és az ez alkalomból A. E.-vel folytatott levelezés egy újabb kérdéssort indított el bennem: ha A. E. festői tevékenysége, mint ahogy ő is mondta, csupán pénzforrás számára⁹, akkor hogyan értelmezhetjük azt, hogy van mégis egy pár alkotás, melyet nem szándékozik eladni, melyekhez mint személyes tárgyakhoz ragaszkodik, hiszen a pénz éppen az az eszköz, mely bármikor elcserélhető egyéb javakra. Miért érzi szükségét annak, hogy régi, megrongálódott fényképeket vászonra megfessen, hogy az egykori zenekar régen halott tagjainak emléket állítson, hogy megőrkítsen olyan ősi szokásokat, mint a papvárás.

Az elveszett aranykor, a megfogatkozás története

Volt valamikor egy szokás: amikor új pap jött szolgálni a faluba, a fiatalság viseletbe felöltözve kivonult a szomszéd falu határába, és ott díszmenetben fogadták a lelkészt. Ez a szokás már csak az idősek emlékeiben él, a hagyományos népviseletre már nem is emlékeznek, a faluban nincs már fiatal, aki kivonulhatna a lelkész fogadására. Ezt, a már csak az idősek emlékeiben élő epizódot örökíti meg A. E. egyik festményén, melyhez ragaszkodik, és nem bocsátja áruba semmi pénzért. A másik ilyen kép, melyet egy megrongálódott fénykép alapján festett, a falu régi zenekarát ábrázolja. Ezen a képen rajta van a festő nagyapja is, akit még A. E. édesanyja sem ismert. A fénykép hűségével ábrázolja ezeket az alakokat, a hangszereket és a régi viseletet. Egy régi kort, régen élő szokást dokumentálnak ezek a képek, az elmúlt, elveszett aranykor történetét mondják el. A valamikori népes, fiatal tagokból álló zenekar ma csak az emlékezetben és ezen a festményen létezik. A mai zenekar bandistái¹⁰ idősek, és a statisztikák adatai alapján nincs is kilátás utánpótlásra. A papvárás szokása feledésbe merült, emlékét már csak ez a festmény őrzi, a falu fiatalsága,

8 Ezen beszélgetések elemzése fogja képezni készülő magiszteri dolgozatom további fejezeteit, további lehetséges beszédmódokat vizsgálva.

9 „Mit bennem fel-felismertek, én pénzforrásnak ismertem, nem művészetnek”, idézet A. E. leveléből.

10 A helyiek szóhasználatában a régi fúvószenekar tagjait jelöli.

azaz a falu idős lakosságának unokái városban élnek. Ezek a képek a valamikori népes, közösségi életet élő falunak állítanak emléket, akárcsak az általam rögzített élettörténetek, melyek szintén a megfigyatozközás történetét mesélik el.

A. E. élettörténete egy tipikus női élettörténet, más emberekhez való viszonyában jeleníti meg saját életét. A szövegalkotás során nem szervezőelv az idő linearitása, a ciklikus időszemlélet dominál, a történetnek nincs kezdete és nincs vége (lásd Niedermüller 1988. 384.), bárhol elkezdhető és bárhol abba hagyható, nem egyetlen koherens történet, hanem kisebb, egymásból kiinduló történetek sora, melyet két kódszöveg szervez.

A szövegben végigvonuló egyik latens, mögöttes szöveg lehet az *én mitológikus áthangolása mint kompenzációs stratégia*.¹¹ A. E. azzal, hogy valakinek elmondhatja élettörténetét, valaki végre odafigyel rá, és úgy beszélhet magáról, mint ahogy szeretné, hogy mások is beszéljenek róla, mintegy kárpótolja magát, amiért környezete mellőzi, marginalizálja, nem értékeli. Minden epizód az életéből azért hangzik el, mert valamiféleképpen az ő vagy valamely családtagja kiválóságát hivatott szemléltetni.

A. E. élettörténetében a másik kódszöveg, szövegszervező mögöttes történet lehetne a *szórványosodás, az elveszett aranykor története*, mely a kontraprezentikus beszédmód alapján szerveződik. Assmann írja, hogy ez a fajta emlékezet „a jelen hiányosságából kiindulva egy olyan múlt emléket idézi vissza, amely többnyire a hőskor vonásait ölti. Ezek az elbeszélések egészen más fényben láttatják a jelent: a hiányzót, az eltűntet, a kivesztettet (...) hangsúlyozzák, tudatosítják a szakadékot »egykor« és »most« között. A jelen (...) viszonylagossá válik a szebb múltéhoz képest.” (Lásd Assmann 1999. 79.) És az *értelmiségi csoport éppen ezen elveszett múlt visszaállításának lehetőségében bízva hajlamos „messianisztikus” vállalkozásokra*¹²: valamiképpen meg szeretné menteni, örökíteni a „múltat”, mely szemében az örök értékek megtestesítője, le szeretné írni, meg szeretné festeni a régi szokásokat, ezzel is konzerválni azt a valamikori utókor számára. Mindenkori célja megragadni, rögzíteni a mulandót, az elmúltót. Ha ez az

11 A fogalom Hankiss Ágnestől származik, egyfajta énáthangoló eljárás, melyet az egyén saját életútjára vonatkozóan dolgoz ki, megpróbálja egységes magyarázóelv fonálára fűzni, egységbe építeni sikereit, kudarcait, erőnyeit, hibáit, megpróbálja levezetni saját ontológiáját. (Lásd Hankiss 1980. 77–79.) Ezen kódszöveggel és az általa behozott szövegszervező motívumokkal a közeljövőben külön tanulmány keretében szeretnék foglalkozni, ezért most csupán említés szintjén tárgyalom.

12 Dólt betűvel a kódszöveg (az elveszett aranykor) által behozott motívumokat jelzem.

„értelmiségi” tipikus magatartása, akkor A. E.-t az általa elmondott történet alapján¹³ ebbe a társadalmi rétegbe sorolnám.

A. E. azzal indítja élettörténetét, hogy *„elkezdtem először írni a történelmet Halmágyinak ... nagymamámtól a régi szokásokat, hogy hogy éltek ezelőtt...”* És kezdi elmesélni ezt a „történetet”. Az, hogy A. E. nekifogott megírni szülőföldje történelmét, a régi szokásokat, ahogy ő mondja, fontos része identitásának. Úgy indítja az önmagáról való beszédet, úgy beszél önmagáról, mint aki erre a feladatra, a megőrzésre, a megörökítésre hivatott. Feladatának érzi rögzíteni, konzerválni az elmúltot, az elveszött, a feledésbe merülőt, ami valahol ezt a megfogyatkozó őshonos, a szórványba, az idegen kultúra nyomása alá kerülő közösséget jelenti. Lássuk a következőkben, hogyan beszél erről: *„Hát én elkezdtem legelőször írni a történelmet Halmágyinak ... nagymamámtól, régi szokásokat, hogy hogy éltek ezelőtt, hogy volt a falubeosztás ... hogy mi volt, hogy volt, hogy mentek kaszálni tavasszal hogy a templomnál köttek ki, hogy ezen a héten a Nagyszegbe mennek fel az egész falu, ... akkor elkészültünk az asszonyok, vasaltuk az ingünköt, me olyan ingünk volt nekünk, bő ing ... s mentek egyszerre kaszálni oda. Akkor nem kaszálta le egyik a másikat, mer mindenki ott volt, s egyszerre szárították a szénát. Ha jött ki az Olt ... mer itt sokszor kiöntött, akkor egy fiatal gyerek felfutott a hegyre, s kiabálta, hogy vigyázat emberek, mer jön az Olt ... mer telefont kaptunk az irodára, s akkor hitt legalább, s akkor hajtottunk ki ... mindenki, s ahogy ki eltudott jönni, mer nagy víz szokott lenni. Itt a hegyekről is olyan víz jött le, hogy a híd alatt ... 3-4 méteres magasságra vannak a hidak ... s nem volt szabad beállni. (...) Más volt, még a természet is más volt, nem volt ez a hirtelen ... szóval voltak hidegek, mer elmondja ő is, hogy milyen hidegek voltak, s volt az a nagy árvíz, meg mindig kijöve ... de a falu is összetartó volt, egyszerre együtt voltak más, más volt a elmondta a lakodalmokot is, hogy amikor volt a lakodalom, nem úgy volt, mer mondta ... mondta nekem, hogy a lakodalom három hétig ... két hétig ... egy hétig készültek, s volt a lakodalom, s akkor még egy hétig, amíg el... Nagymama, hát mit attak enni? S azt mondja, hogy a hurkát. Rárakták a kására, s megfőzték, azt mondja, s akkor nem úgy volt, hogy elmentek reggel... s beszéltek, hogy te neked ma kell-e segíteni. Valami dolgot tucc-e adni, jöttek a fejszével az emberek... Igen, fát vágni, jertek. S azt*

13 A. E. ebben a hagyományos paraszti társadalomban másnak számít, mint falutársai. Ő a mezei munka mellett fest, és elismerésre vágyik. Fontosnak érzi a múlt megörökítését, konzerválását, fontosnak érzi beszélni a falujáról (bár én ezt nem kértem tőle), és ez az „értelmiség” tipikus magatartásmódja.

mondja... mindenki egy poharacska pálinkával, ne töles sokat, mer neked a héten sok kell, nem hogy elvegyék az üveget, s dugva megigják, vagy ne elégegyenek meg egy kevéssel. Szóval olyan összetartó, lélekkel volt a falu, nem így, mint most, na ... most már odakerültünk, hogy nincs is ki összetarteson. Ejeje (elcsuklik a hangja). Anyuka hányszor elmondta, hogy a fiatalasszonyok összegyűltek, s na hogy tyúkot ... mind vitték tyúkot, s vitték mindent, s azt levágták, s le a disznót, s mind, s ... hadd el ne is együnk, mer neked kell a héten, segítettek kenyeret sütni, s lisztet vinni, s na, mid ninesen, s akkor vitték, összeadták, s a lakadalmakra megint nem volt amit adjanak, attak véka búzát ... még az én lakadalmamba is, 47-be egy véka búzát, egy véka zabot, két véka kukoricát, a legközelebb ... sógorom egy egész zsák kukoricát adott, na, hogy első évben, mikor megkeztük az életet, akkor volt mit adni a disznóknak, nem pénzt vagy edényt vagy effélet így adakoztak a násznagy a lakadalomba. ... Mit tuggyak még nagymamának a mondásáról.”

Úgy mesél a régi falubeosztásról, a közösségi szellemről, a kölcsönös segítségnyújtásról, az Olt áradásairól, a viseletről, a lakodalmas szokásokról, mint azokról a jól működő dolgokról, melyek ma már nincsenek. A „most” történetei a nagyanyák idejebeli aranykor történeteikhez képest a közösségi élet széthullásáról szólnak, és az „akkor még más volt” kontraprezentikus beszédmód jegyében hangzanak el. Ezt a beszédmódot szemléltetik a következőkben felsorolásra kerülő szavak, szókapcsolatok: „rég”, „ezelőtt”, „mi volt, hogy volt”, „az egész falu”, „mentek egyszerre”, „akkor”, „egyszerre szárították”, „mindenki”, négyszer hangzik el az idézett rövid részletben a „más volt” szerkezet, és ezt mintegy kifejtve a következők: „összetartó volt”, „együtt voltak”, „nem úgy volt...”, „összetartó lélekkel volt”, a falu gyűjtőnév mint az emberek közösséget alkotó egységét kifejező szó egymás után többször is elhangzik, ezen kívül az „összegyűltek”, „segítettek”, „összeadták” múlt idejű igék jelentésköre is a valamikori együvé tartozásra, a közösségi szellemre hívják fel a figyelmet. A múlt idő használata arra utal, hogy ez ma már mind nincs, az „az sincs, aki összetartson” kijelentés után közvetlenül következik az „ejeje” rosszalló, negatív érzelmeket kifejező indulatszó.

Régen még voltak vezető emberek, akik megszervezték a falu életét, színdarabokat tanítottak, jelmezbálokat rendeztek, megszervezték a falu kulturális életét. A. E. visszaemlékezik, hogy amikor fiatal volt, a betanult színdarabokkal vendégszerepelni jártak a környező magyarlakta településekre (Újfaluba, Székelyzsomborra). „Szász volt a papné (...), s erősen összefogott (...) egy részt a papné, egy részt a tanító bácsi, itt akik voltak vezetők. Ezelőtt szép volt Halmágy ... maszkabál ...”

Az *elveszett aranykor* mint kódszöveg végig követhető az élettörténetet alkotó történetek sorában.

A megfogyatkozás története. A szórványosodás motívumai

A. E. élettörténete egyik szálon családjá *szétszóródásának*, és a *falu szétszóródásának*, *megfogyatkozásának* történetét mondja el: valamikor még minden jó volt, a nagymama elbeszélései egy szép életről, összetartó faluról számolnak be, aztán jöttek a világháborúk, melyek megtizedelték a falu lakosságát, majd elkezdődött az *idegenek* hullámszerű *beköltözése*: „...az egész Halmágyon ... mikor 36 hősi halott van az első világháborúból, s most 27 a másodikból kimenne ... honnan legyen még ebből a kicsi Halmágyból ember. Hogyha maradtunk is, amennyi mocskos jövevény, de nem olyan régi sárkányiak, hanem oda is mind jöttek, tudja a szászok elmentek, s azok, akik oda bejönnek, nem tudják az emberiséget ... a szomszéd községekkel...”¹⁴

Az idézett élettörténet-részlet többes szám első személye (pl. maradtunk ige) arra utalhat, hogy itt nem csak egyéni sorsról, hanem sorsokról, közösségi sorsról van szó. A. E. a falu ellenében határozta meg önmagát azokban a történetekben, amelyekben önmagáról, saját mellőzöttségéről, kítaszítottágáról beszél. Ezzel szemben most, amikor egy kollektív sorsról, egy közösen átélt múltról beszél, akkor a falutársaival, a megfogyatkozó közösséggel egy csoportba tartozónak vallja magát, a beköltöző, betolakodó idegenek ellenében saját közössége nevében beszél. Assmann mondja, hogy a közös emlékezési keretekkel rendelkező emlékező-közösség befele homogenizáló, kifele pedig elhatároló funkciót tölt be. (Lásd N. Kovács 2000. 118.) A. E. élettörténete egy történet a sokból, mely ugyanazon motívumok alapján szerveződik. A valamikori aranykor megszűnt, és elkezdődött a megfogyatkozás, a szétszóródás, a szórványosodás története.

Az általam gyűjtött élettörténetek mindegyikében megtalálhatóak azok a motívumok, melyek A. E. élettörténetét is szervezik, a vizsgált

14 Vetési László, református lelkész is (mint szórványban szolgáló értelmiségi) beszámol erről a jelenségről: a falvakban nagy arányban csökken a magyar népesség száma, a beözönlők tömege felborítja a nemrég jól működő közösségi rendet, az őshonos réteg kisebbséggé válik. Lásd Vetési 2001. 14.

település lakói ugyanazon múltat éltek meg, emlékeik ugyanazon „helyekhez” kötődnek.¹⁵

Az egyén mindig a jelenből emlékezve értelmezi múltját, a jelen körülményekhez képest beszél a megélt múltról, és tervezi jövőjét. A. E. a jelen kilátástalanságával magyarázza családjá szétészóródását, *városra költözését*: „*Nincs maradásunk ... itt nincs miér kínlódni, a fiaim meg is értették, ők el is mentek. (...) S úgy van. Úgyhogy hiába csalom én vissza őket, hiába próbálkozom, mer nem, nem ...*” A jelenben nincs kilátás: ebből a nézőpontból értelmezi A. E. a múltat és tervezi a jövőt. A jelen helyzet mintegy felmenti azokat, akik elmentek, itt hagyták falujukat, beköltöztek az ipari centrumokba, jobb megélhetést kerestek. A. E. hiába próbálkozik az aranykor visszaállításával, hiába próbálja újra összeszedni, egyesíteni a családot, a jelen körülmények a jövő tervezését is meghatározzák. A „*nincs*”, „*nincs miért*”, az egymásután kétszer elhangzó „*hiába*” és „*nem*” kijelentések a helyzet kilátástalanságára, a beszélő egyén reménytelenségre utalhatnak. A. E. magatartása hasonló a *messianisztikus vállalkozásokba kezdő értelmiségi* viselkedésmódjához: szeretné a valamikori ideális állapotot visszaállítani, ezért úgy érzi, hogy meg is tesz mindent: festményeivel szeretne pénzt keresni, hogy megfelelő alapot teremtsen családjának, rendbe szeretné hozni a nagy házat, és ott cukrászdát nyitni, hogy „*beinduljon az élet*”, Székelyföldről szeretne lehozni egy sokgyerekes szegény családot, hogy itt „*megfogják a gazdaságot, s dolgozzanak*”. Mindent szépen eltervezett, de a megvalósítás akadályokba ütközik. Fiai nem kérnek az eltervezett „*szép jövőből*”, nem akarják, hogy anyjuk beleavatkozzon az életükbe. A. E. fiairól és unokáiról szóló történetei is azt példázzák, hogy a társadalmi mobilitás nem visszafordítható folyamat, az értelmiségi visszafordító, megmentő próbálkozásai kudarcba fulladnak, vagy megmaradnak a magasztos tervek

15 Itt nem azt akarom mondani, hogy a csoport egyes tagjai ugyanazzal az emlékezettel rendelkeznek, hanem azt, hogy az emlékezés keretei számukra azonosak. (Vö. N. Kovács 2000. 118.) Assmann – Halbwachsra hivatkozva – az emlékezés társadalmi meghatározottságáról, „csoport-” és „nemzetemlékezet”-ről beszél. Azt mondja, hogy az emlékezet és az emlékezés alanya az egyén, aki függ azon társadalmi keretektől, melyek emlékeit szervezik. Nem véletlen, hogy az azonos társadalmi csoportba tartozó egyének élettörténete hasonló motívumok alapján szerveződik. Van egy közösen megélt múlt, melynek lenyomatai egyének élettörténeteiben nyomon követhetőek. Ezek a történetek ugyanarról szólnak, csak másképpen, az egyének arról számolnak be, hogy ők és a családjuk hogyan élte meg ezt a közös múltat, és ezen egyének történetei alkotják a közösség, a falu történetét, minden egyén története a „nagy történelem” része. Assmann szerint az emlékezet abban az értelemben egyéni, hogy benne az egyes kollektív emlékezetek mindig páratlan módon kapcsolódnak össze. Minden egyén története egyedi és egyszerű. (Vö. Assmann 1999. 36–37).

szövése szintjén.¹⁶ A. E. meséli: „*én úgy számítottam, hogy ők, ha nyugdíjba jönnek, hazajönnek, de tudja a bánat hova lesznek ... elhanyagódnak, semmi remény. (...) a nehézség nem kell, hogy itt megfoggják a gazdaságot, s dolgozzanak, eltanultak kicsi koruk óta ...*” A. E. a termelősövetkezetet okolja mindenért, a kollektív miatt kellett abbahagyni a gazdálkodást, és emiatt nem tudta fiait úgy nevelni, beleszoktatni a gazdálkodásba, hogy most szívesen dolgoznának. „*Minket, ha ki ne tettek volna a kollektívba, akkor beleszoktak volna, de minket kivettek, ők elmentek, s elszoktak a mezőgazdaságtól (...) s nem is szereti, nem is tud visszajönni. Visszajő, megszántsa traktorral a kertemet, segít, de nem úgy jó szívből, nem vonzza őt ... hiába akarom én beléindítani, mer ... nem, nem született, hiába akartam én.*” A. E. beszédmódját ezúttal is a reménytelenséget kifejező „hiába” szóval, a tehetetlenségre utaló kifejezésekkel lehetne jellemezni. Az unokái meg már teljesen más társadalmi közegbe születtek bele, őket hazacsalogatni még reménytelenebb vállalkozás. Amikor már a városon is problémává válik a megélhetés (a munkahelyek megszűnnek, a lakásköltségekre nincs fedezet), akkor inkább mennek külföldre dolgozni, mintsem visszaköltözzenek falura földet művelni. A. E. története családja szétszóródását mondják el: a városra költözött családok tagjai a kialakult lehetetlen helyzetben *külföldi munkavállalásra* kényszerültek: a Szebenben élő nagyobbik fia családjáról a következőket mondja „...*az anyukájuk kiment Magyarba dolgozni, mer nem tudták fizetni a blokkot, nem kerestek annyit ... mit csináljunk*”. A Fogarason élő középső fiának családjából az unokák haldokló anyjukat ott kellett hagyni, hogy pénzkeresetre Olaszországba mehessenek: „...*Nagy-mama, szégyellem is, hogy itt kell hagynom anyukát, de ha nem megyek el, meghalunk étlen mind a hárman.*” – idézi unokáját A. E.

A. E. magatartása annyiban különbözik a szülőfaluját megmenteni vágyó értelmiségitől, hogy ő egy idő után már belátja, hogy próbálkozásai fölöslegesek, a dolgok természetes menetébe nem lehet beavatkozni. Viszont ő is, akárcsak a falut „megmenteni” akaró értelmiségi, szükségét érzi, hogy beszéljen falujáról, elmesélje a falu problémáit. Úgy érzi, hogy neki erről is kell beszélnie. Ez a magatartása néhol akaratlanul is „kiszól” a szövegből: egy történetet mesél el arról, hogy egyszer neki kellett fogadnia a Bukarestből Halmágyra látogató termelősövetkezeti vezetőket, „*s akkor éppen, mint itt, hogy na, mondjon E. néni a faluról...*” Én a beszélgetés elején arra kértem A. E.-t, hogy mesélje el az életét, arról szó sem esett, hogy

¹⁶ Voltak és vannak az értelmiség részéről a megfogyatkozó falu „megmentésére” irányuló próbálkozások Halmágyon. Ezekre ebben a dolgozatban nem térek ki részletesen.

esetleg a faluról beszéljen, ő viszont szükségét érezte, hogy a falu gondjairól is szót ejtsen. Elmeséli, hogy meg szeretne volna „menteni” a falu gazdaságát, mert mindent felborított a „kollektív” nem hozzáértő gazdálkodása, ezért elárulta a vezetőknek, hogy hol van a hiba, mit kellene másképpen tenni. A tsz-vezetők pedig, amit ő segítő szándékkal mondott a faluról, azt felhasználták a falu ellen, és még inkább tönkretettek mindent.

A. E. a falu, a közösség életét is elbeszéli saját élettörténete kapcsán, és mindvégig figyel arra, keresi, hogy hol lehet a hiba, amiért ma a régi időkkel ellentétben olyan rosszul mennek a dolgok. Elmeséli a Halmágyon szolgáló lelkészek történetét is, és megállapítja, hogy mindenkit, aki jó volt, és tett valamit a faluért, azt elűzték, el kellett menjen, mert már nem bírta tovább. A lelkészek története révén elbeszéli a falu történetét, a faluban uralkodó viszonyokat, mesél azokról a megpróbáltatásokról, melyeket egy szórványban szolgáló lelkésznek végig kellett élnie. Mesél például egy olyan lelkészről, akit sorozatos kínzások révén halálra gyötörték: *„Akkor lett a kommonista világ, akkor a papokat tudták vágni ... volt egy T. J. nevezetű, meg is bolondult, kútba szökött...”* A történetet végigvezeti egészen a mostani lelkészig, akinek A. E. szerint szintén nincs maradása itt Halmágyon, mert lassan már nincs aki egyházi adót fizessen. *„...s most jött egy új pap, nem tudom, hogy ez meddig fog maradni (...), nem tudom, hogy honnan veszi fel a fizetésit, s mi lesz Halmágygal, mer Halmágy kiürült ... Halmágy kiürült, nagyon szépen kiürült.”* A. E. a lelkészek „történetét” a falu megfogycatkozásának „történetével” zárja.

Az A. E. által sűrűn használt többes szám első személyű beszédmód arra utalhat, hogy ő néha nem csupán a saját sorsáról, hanem egy közösség, a vele egy sorsközösségbe tartozó egyének, falutársak nevében is beszél az otthon maradtak hátrányos helyzetéről: *„... úgyhogy nincs jövőnk, tipornak, s tapodnak minden módon ...”* Azt gondolja, hogy ez, az általa megjelenített sors annyira csak az ő és a hozzá hasonlók sorsa, hogy a kívülálló, mint én is, meg sem értheti ezt: *„Ha végighallgatod se tudsz belekapcsolódni. Nehéz, nem tudod, mer nem voltál benne, s E. néni benne van (...), s te nem vagy benne, nem érzed a kollektívtól a nyomást, nem érzed azt, hogy most a nyugdíjam milyen kevés, s mindent oda adtam, s az, aki semmit se adott, s hazajött, s mekkora nyugdíjjal jött haza.”*

Aki nem ment el, aki otthon maradt a centrumtól távol eső szórványfaluban, annak nincs lehetősége a kibontakozásra. A. E. úgy érzi, hogy azért kellett neki „elsorvadnia”, névtelen festőnek maradnia, mert nem született megfelelő helyen, ahol felfigyelhettek volna rá. Egy kétsoros verset is írt, mely erre a helyzetre vonatkozhat. „Ha valaki születik, szülessen olyan

helyt, ahol a nap rásüt. Hiába születesz fenyőárnyékba, mer nem süt a nap rád, s elszáradsz. ... ezt arra írtam, mikor el voltam keseredve, hogy hiába festek, mer senki nem lel meg.” Ezúttal újra a „hiába” szó szervezi A. E. beszédmódját.

A. E. meséli, hogy akik felfigyeltek rá, azok azt tanácsolták, hogy hagyja el a falut, tanuljon és használja ki a tehetségét, amivel rendelkezik. Egy Halmágyra látogató idegen például kérte A. E. édesapját, hogy ne engedje a lányát elveszni Halmágyon: „*Sokszor meg volt indítva, mint léánka is, hogy menjek, de sose került sor, hát itthonról nem engedtek, nem engedtek, mer itt is igen belébújtam a munkába.*” Az egyik munkáját pedig a papné küldte be Szebenbe, ahol egy román nyelvű újságban a következőket írták róla: „*Păcat de doamna Antal, că ești colectivistă să rămâi în sat. Urmează școli și pleacă undeva la pictură.*”¹⁷

Egy másik alkalommal pedig egy tanárnő figyelt fel A. E. vizsgamunkáira, melyek a festőiskola folyosójára voltak kiállítva. A. E. idézi a kettejük párbeszédét: „– *Dar cine-i cu pictura asta? Mondom, hogy: Eu. – Dumneata? s éppen így csinált, s mondom, hogy: Mirați că eu sunt țărancă simplă, am rămas pe sate.*”¹⁸

Nemcsak a tehetség nem tud kibontakozni távol a centrumtól, nemcsak festőként érzi A. E. a magányosságot, elfeledettséget és elhagyatottságot, hanem szülőként is, nagymamaként is. A főúttól távol eső szórványtelepülésen az *emberközi kapcsolatok is a minimálisra csökkennek*. A távol élő gyerekek, unokák látogatásai a nyári szabadság idejére korlátozódnak. A. E. visszaemlékezik, hogy „annak idején”¹⁹ ő minden vasárnap meglátogatta gyerekeivel az anyósát, meleg ételt vitt idős rokonainak, törődött velük, és ő ezt nem kapja most vissza senkitől. Ez is a falu életében, a családon belül végbement változásokra utal: régen meglátogatták egymást az emberek, a fiatalok felkarolták az öregeket, nem hagyták egyedül őket, ma viszont a fiatalok távol élnek a szülőktől, elfoglaltak, nehéz az utazás, így az öregek egyedül, magányosan élnek. A. E. fel is menti fiait: otthon nincs megélhetés, drága az útiköltség, így nem is tudják őt gyakran meglátogatni. „*Szóval nekem ez hiányzott, s most annyiszor elgondolom, hogy én ezt megtettem, velem szembe mér nem teszi meg valaki ... dehát hogy tegye meg Szebenből, hogy tegye meg Fogarasról ...*” A magányosság érzése, a

17 Magyarul: „Kár A. E.-ért, hogy kollektivistá, és falun maradjon. Járj iskolát, és menj valahová festeni.”

18 Magyarul: „De ki festette ezeket a képeket?” „Maga?” „Csodálkozok, hogy egyszerű parasztasszony vagyok, és falun maradtam.”

19 Vö. elveszett aranykor története, kontraprezentikus beszédmód.

hazalátogató családtagokra való állandó várakozás közös eleme a Halmágyon rögzített élettörténeteknek.

A. E. élettörténetében visszatérő motívum a félelem, a tartózkodás, a *megfélemlítettség* érzése, mely, úgy gondolom, az ő korosztályának, a kollektivizálást, kulákozást és a szocialista rezsim éveit felnőttként átélő nemzedéknek kollektív érzése. A. E. meséli: „... úgy visszaszorulok, s úgy félek, mer megvan az a bizonytalanság, amibe felnőtünk...” Nem volt szabad beszélni, az emberek egymástól is féltek, mert „a falnak is fülei vannak, s így hogy meg voltunk szorítva.” – meséli A. E. Ez az érzés még korábban, már gyermekkorában rögzült A. E.-ben. Egy történetre emlékszik vissza, amikor édesapja igyekezett kiirtani belőle a nemzeti érzéseket, mert ezek csak bajt okoznak: „Na, igen és akkor végig vonultunk reggel nyolc órakor a falun, vittük a román zászlót, az orosz zászlót, s a magyart, piros, fehér, zöldet. Hát addig én a magyar zászlót kinn a szabadban nem láttam. Anyukám 9 éves volt, amikor utoljára elszavalta itt a szöveget a táncterembe, mer, hogy árva lány volt ... s jól tanult ... az igazgató a magyar nemzetit a mejjire tette, s olyan kicsike volt, hogy a színpádon mosdótálat borítottak le, hogy arra ráállott, s elszavalta a magyar ... s én azóta magyar szót nem igen hallottam, románul tanultunk ... mikor megláttam a magyar lobogót, na milyen szép, milyen szép de mikor vittük a falun végig, a falunak a túsó végibe élt Kádár bácsi, 82 éves, öreg ember ... a rég ötözetbe. A régi ötözet volt egy vastag bőröv, pendely, olyan kieresztett, mint a románoknak, olyan volt, és egy olyan pörge kalapja volt, bő ing. Mikor menyünk arrafelé, a nap süttött szembe, nyolc órakor volt ... itt fent volt a ház a hegyen, le is kellene fényképezze azt a hegyet, mert ... ilyen padló van előtte, s jó szép ház, ki lehet menni, s egy ilyen magas épület. A legutolsó ház szinte a Felmér utcába. S amikor ott menyünk el ... mer a banda elől ment, s tértünk meg, feláll az öreg, összeüti a szemit, a kezit összefogja, kezd remegni, és sírt (ő is elérzékenyült). Nekem annyira megmaradt az a kép a szemembe, hogy én nem tudtam elfelejteni. Hazajöttünk, délután táncoltunk, odaültünk az ebédhez, én csak sírtam. Apukám azt mondja, mért bógsz. S azt mondom, apuka, te tudod, milyen érzés volt azt az öregembert látni, mikor meglátta a lobogót megint ... olyan pofot kaptam apámtól ... – Te macska-béka, ha most egy semmiségért úgy beléd ül a nemzeti érzés, veled mi lesz. Nem szabad! Mindenütt minden egyforma. Ezt nem szabad nekünk tudni, jó, az is szép, az is szép, mindegyik szép ... érted, hogy mi az? De pofot kaptam. Úgyhogy nekem ki kellett hogy rögzítem magamból azt a nemzeti érzést. Most is nagyon sok minden felfordul bennem, de nem merem elmondani.

Most is itt a faluba is ... azért megy a falu tönkre, hogy az a nép, aki nem ő dolgozta meg a földet, belement, mer erősek voltak.” A „nem szabad”, „nem merem” érzése végig jelen van az élettörténetben, végig szervező eleme A. E. narratív identitásának.

A. E. azt is elmondja, hogy egy újságíró felfigyelt a tehetségére, és ő segítette volna is, hogy tovább képezze magát, de nem mert segítséget kérni tőle, mert mindenkit figyeltek, nem volt szabad idegenekkel tartani a kapcsolatot. Ez a „*falnak is fülei vannak*”-, az „*amúgy is figyelnek*”-érzés annyira belerögzült A. E. tudatába, hogy a mai napig is fél szabadon beszélni. Történetek sorát avval zárja, hogy ezt nem szabadott volna elmondania, mert ki tudja mi lesz a következménye: „*nem szabad, nem érdemes. A paraszt nép maradjon meg a földnél, s ne adjanak a kezibe s a szájába politikát, mert így eltemetik, mer szabadon szól, és levágják a nyakát. Ez van hej, hej (sóhaj).*”

A. E. szerint ez az állandó félelemben való élés meglátszik az embereken, tükröződik az arcukon, magatartásukon, és ezért ő már messziről meg tudja állapítani, hogy ki milyen nemzetiségű: „... a románoknak van egy olyan önbizalmuk, pofátlanok, a magyarok egy kicsit visszahúzóttak, látszik, hogy nem mernek, kivált Fogarason, nem mernek szólni ... valahogy olyan mások. Nehéz volt nekik, itt Fogarason nehéz volt nekik ... vasgárdista város, központ...”

A vizsgált élettörténet szerint a hallgatás, a *látszólagos beolvadás, asszimiláció* volt a járható út. „...*féltünk még szuszogni is. Örvendtem, ha volt egy román barátom, örvendtem, ha tudtam jól románul, örvendtem, ha nem kellett megmondani, hogy magyar vagyok (...) nehéz volt, nehéz volt fiam, nehéz volt.*” A. E. élettörténete során nem egy történetben a románul tudás előnyeiről mesél: gyerekkorában azzal, hogy ő jól tudott románul segített a családon, az adóbehajtók szemet hunytak az eldugott disznó felett, mondván: „*lasă că-i bine, știe fetița bine românește*”.²⁰ Viszont azt is hátrányként érzékeli A. E., hogy nem volt lehetősége megtanulni helyesen írni és beszélni magyarul. Belső késztetést érez arra, hogy leírja azokat a dolgokat, amelyeket az élet során megtapasztalt, hogy továbbadja azt a tudáshalmazt, amit a nagymamája hagyott rá, hogy hagyjon maga után valamit: „... *így ha festek, valamit, varrok, vagy valamit csinálok, az megmarad utánam. Úgyhogy... és megtanultam volna rendesen tovább iskolába, s nem románul, hanem magyarul, legalább a nyelvtant tanultam volna magyarul, nem csináltam volna a ragozást a románba, hanem*

20 Magyarul: „Hagyjad, jól van, mert jól tud a leányka románul.”

magyarba, akkor bár tudnék írni, bár leírnék, sok mindent leírnék, de így (...) mióta nyugdíjba jöttem, nagyon sokat próbálkoztam írni, sokféléet lejegyezni, de abba is lelek hibát, úgyhogy én emiatt vissza kellett hogy vonuljak a papírról.” A. E. úgy érzi, sokkal jobban kibontakozhatott volna tehetsége, ha magyar iskolát végezhetett volna, és megfelelő környezetben élne.

Összegzésképpen

A. E. saját és családja története révén a település „történetét” beszéli el. A valamikori „aranykor” történetét A. E. a nagyanyja által ráhagyományozott történetek alapján jeleníti meg. Úgy beszél a jelenről, mind a valamikori aranykor fordítottjáról, ellentétéről. A nagyanyák elbeszélései egy összetartó, harmonikus közösségi életéről szólnak, ezzel szemben A. E. egy megfoghatatlan, előregedett faluról beszél, melyből a fiatal és középkorú generáció szétszóródott, beköltözött a környező városokba, az otthon maradottaknak nincs lehetőségük a kibontakozásra. És nincsen esély az aranykor visszaállítására. A jelen helyzet A. E. szerint kilátástalan: hiába próbálja hazacsalogatni, és otthon egyesíteni a szétszóródott családot, mert azok már elszoktak a falusi élettől, és inkább külföldre mennek dolgozni. A. E. saját életét egy közösség életébe ágyazva meséli el. Az ő története a közösség történetének része, az általa elmondott történet motívumai egy közösség emlékezetét irányító motívumok (a közösségi élet széthullása, a szétszóródás, megfoghatatlanság, az idegenek beköltözése, a helybeliek városra költözése, a külföldi munkavállalás, elvándorlás, az otthon maradottak hátrányos helyzete, megfélemlítettség, a románul tudás előnye, a járható út a látszólagos asszimiláció).

A. E. és a vele egy emlékezetközösséget alkotó egyének története a család, a település megfoghatatlanságának, szétszóródásának „története”.

A jövőben folytatni szeretném a szórványban való beszédmód vizsgálatát. E célból már több szórványban élő, ott szolgáló, illetve onnan elszármazó személlyel készítettem interjúkat. Arra vagyok kíváncsi, hogy a társadalom különböző kategóriáiba, szféráiba tartozó egyének számára mit jelent szórványban élni, ott munkálkodni, illetve erről hogyan beszélnek, hogyan alkotják meg narratív identitásukat.

SZAKIRODALOM

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest.

ATKINSON, Paul

1999 A narratíva és a társadalmi cselekvés reprezentációja. In: THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest. 121–149.

HANKISS Ágnes

1980 „Én-ontológiák”. Az élettörténet mitikus áthangolása. In: FRANK T. – HOPPÁL M. (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. II*. Budapest. 30–38.

LOTMAN, Jurij

1994 Szöveg a szövegben. In: KOVÁCS Árpád – V. GILBERT Edit (szerk.): *Kultúra, szöveg, narráció. Orosz elméletírók tanulmányai*. Pécs. 57–80.

N. KOVÁCS Tímea

2000 Emlékezet, identitás, történelem. *Tabula 3* (1). 115–126.

NIEDERMÜLLER Péter

1988 Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia* XCIX. (3–4) 376–390.

VETÉSI László

2001 *Juhaimnak maradéka. Anyanyelv, egyház, peremvilág: Sorskérdések a nyelvhatáron*. Kolozsvár.